

Dodo Chumburidze

Georgia, Tbilisi

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Institute of History and Ethnology

Social and Political Aspects of Epidemics and Pandemics in the Context of Russian Imperial Policy

Summary

For centuries, Georgia, due to its location of a *geopolitical importance*, used to be devastated not only by armed invaders but also by severe epidemics.

Cholera, smallpox, tuberculosis and other contagious diseases did not spare any class of the population, causing great damage to the development of Georgian literature and culture. Many famous and promising people were killed by these terrible diseases, especially Georgian students who went to study at Russian universities and who would contract tuberculosis and die. During the epidemics, many prominent public figures participating in the national liberation struggles were infected while imprisoned and died in prison.

Key words: S. Dodashvili; M. Kheltuplishvili; Tuberculosis; Russian Empire; Colonial Policy.

დოდო ჭუმბურიძე

საქართველო, თბილისი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ეპიდემიებისა და პანდემიების სოციალურ-პოლიტიკური ასპექტები რუსეთის იმპერიული პოლიტიკის კონტექსტში

მე-19 საუკუნეში, რუსეთის მიერ დაპყრობილ საქართველოში, ეპიდემიებისა და პანდემიების სოციალური და პოლიტიკური ასპექტები იმპერიული პოლიტიკის კონტექსტში გაიაზრებოდა. თუ

მანამდეც, უმძიმესი ეპიდემიებისა და პანდემიების სიტუაციის მართვა უძნელესი იყო და უდიდესი ზიანი მოჰქონდა ქვეყნისთვის, ანტირუსული აჯანყებებისა და რუსეთთან ნამდვილი ომის ვითარებაში ეს კიდევ უფრო შეუძლებელი გახდა და ხშირად არა მარტო ეკონომიკურ და დემოგრაფიულ განვითარებას აფერხებდა, არამედ ეროვნული იდენტობის შენარჩუნებასაც უქმნიდა საფრთხეს.

საარქივო ცნობების მიხედვით, ეპიდემიები განსაკუთრებით დიდი აჯანყებებისა და აღმოსავლური ომების დროს ვრცელდებოდა. ამ მოვლენამ მაშინდელი საქართველოს მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი, ხოლო იმერეთის სამეფოში მცხოვრებთა თითქმის ნახევარი შეიწირა. ამას ყვავილიც დაერთო. მე-19 საუკუნის დასაწყისში (1811 წლის გაზაფხულზე) აღმოსავლეთ საქართველოში „შავი ჭირის“ ეპიდემიის გავრცელებას აღწერს ალექსანდრე ორბელიანი თავის მოგონებებში (XIX საუკუნის ქართველი მოღვაწეები 2009: 39).

სწორედ ამ დროს, სპარსეთთან და ოსმალეთთან ერთდროულად მიმდინარე ომებისა და, ასევე, უკიდურესად დამძიმებული სოციალური ვითარების ფონზე მწიფდებოდა დიდი აჯანყება რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ კახეთში. კახეთის აჯანყების პერიოდში (1812-1813) რუსული ხელისუფლების მხრიდან აჯანყებულთა უმკაცრეს სადამსჯელო ოპერაციებს მწვავე ეპიდემიოლოგიური ვითარებაც დაემატა.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფო კარზე ვაქცინაცია მე-18 საუკუნის 70-იანი წლებიდან დაიწყო (პირველად, 1772 წელს პირადად ერეკლე მეფემ გასცა აცრის ბრძანება და იულონ ბატონიშვილი აცრა, რათა მოსახლეობას ერწმუნა, რომ ეს პროცესი საშიში არ იყო), ვაქცინაციის ფართოდ გავრცელებას საუკუნე დასჭირდა და მე-19 საუკუნის ბოლომდე აქტიური პროცესი არ ყოფილა, რაც ეპიდემიების მსხვერპლს ზრდიდა.

ქოლერა, ყვავილი, ჭლექი და სხვა გადამდები სენი არა მარტო მოსახლეობის დაბალ ფენებს, არამედ საზოგადოების არისტოკრატიულ ნაწილსაც არ ინდობდა, დიდ ზიანს აყენებდა ქართული ლიტერატურისა და კულტურის განვითარებას.

ბევრი ცნობილი და პერსპექტიული ადამიანი შეეწირა ამ საშინელ დაავადებებს. განსაკუთრებით ეს ეხება რუსეთის უნივერსიტეტებში სასწავლებლად წასულ ქართველ სტუდენტებს, რომლებიც ჭლექით, ან სხვა სენით ავადდებოდნენ და ლეტალურად ამთავრებდნენ სიცოცხლეს.

ცარიზმი პანდემია-ეპიდემიებს იყენებდა იმ ქართველების წინააღმდეგ, რომლებიც განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოკვეთილი ლიდერები იყვნენ და საქართველოში რუსული იმპერიული პოლიტიკის გატარების ხელისშემშლელ საფრთხეს წარმოადგენდნენ. ამის დასადასტურებლად ბევრი მაგალითია საქართველოს ახალ ისტორიაში. ჩვენ მე-19 საუკუნის ორ თვალსაჩინო მაგალითს მოვიტანთ, საიდანაც ნათლად ჩანს, როგორ გამოიყენა ჭლექის სასიკვდილო დაავადება იმპერიულმა რეჟიმმა, რათა დაესაჯა ორი ყველაზე პერსპექტიული ნიჭისა და შესაძლებლობის ახალგაზრდა ქართველი მოღვაწე და მათ მიმართ სასიკვდილო განაჩენი ისე გამოეტანა, ყველაფერი ტუბერკულოზს დაბრალებოდა და არა სახელმწიფო პოლიტიკას. ეს ადამიანები არიან საუკუნის დასაწყისში მოღვაწე სოლომონ დოდაშვილი და საუკუნის ბოლოს სამოღვაწეო ასპარეზზე ახლად გამოსული, უნიჭიერესი ქართველი სწავლული – მიხეილ ხელთუფლიშვილი. პირველი 31 წლის ასაკში გარდაიცვალა, მეორე 26-ის, ორივე ჭლექით, სინამდვილეში კი, იმპერიული სადამსჯელო იარაღით, რომელსაც ხელისუფლება ჭლექით ნიღბავდა. ორივე მოღვაწეს დიდ შეფასებას აძლევდა ილია ჭავჭავაძე, ერთს, სოლომონ დოდაშვილს, 60-იანელთა წინამორბედად და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დამწყებად თვლიდა, მეორეს კი, მიშა ხელთუფლიშვილს, მის თანამედროვეს, გამორჩეულად ნიჭიერ ადამიანს უწოდებდა და პერსპექტივაში მის მომავალ მოღვაწეობას ბევრ დიდ სამამულო საქმეს უკავშირებდა.

სოლომონ დოდაშვილი, სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდა 1820-იან წლებში, როდესაც რუსეთის წინააღმდეგ რამდენიმე უშედეგო გაბრძოლების შემდეგ, ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აშკარად გამოიკვეთა რუსიფიკაციასთან თანდათანობით შერიგების უაღრესად საშიში, – არსებითად საქართველოსა და ქართველების დამღუპველი, – სიმპტომები. ამასთანავე, საქარ-

თველოს ტერიტორიაზე ერთმანეთს ეჯახებოდა ირან-ოსმალეთისა და რუსეთის პოლიტიკური და სამხედრო ინტერესები, რაც, თავის მხრივ, უმძიმეს პირობებს უქმნიდა ქართველი ხალხის ფიზიკურ არსებობას და ისტორიული მიწა-წყლის შენარჩუნების საქმეს.

ამ მძიმე ისტორიული რეალობის ფონზე მკაფიოდ და რელიეფურად ჩანს სოლომონ დოდაშვილის, – ჭეშმარიტად დიდი ეროვნული მოღვაწის, – წარუვალი მნიშვნელობის წვლილი ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმანათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიაში.

სოლომონ დოდაშვილის ღვაწლი მრავალმხრივობით ილიასეულ მოდელს ჰგავს: იყო პედაგოგი, ჟურნალისტი, რედაქტორობდა „ტიფლისსკიე ვედომოსტის“ ქართულ ლიტერატურულ დამატებას, რომელიც პირდაპირ პოლიტიკურ იარაღად აქცია, იყო სამეცნიერო, ლიტერატურული და ისტორიული შრომების ავტორი, სიძველეთა შემკრები, ქართული ფილოსოფიური სკოლის ამალორმინებელი (შალვა ნუცუბიძემ მას მსოფლიო ფილოსოფიის ისტორიაში საპატიო ადგილი მიუჩინა), თიანეთის მაზრის უფროსის თანაშემწედაც კი იმუშავა, ფიქრობდა დუქნებისა და სავაჭროების გახსნაზეც, საიდანაც მიღებულ სარგებელს მოახმარდა ლიტერატურული წრეებისა და საჯარო ბიბლიოთეკის დაარსებას, ეხმარებოდა ქართულ თეატრალურ ჯგუფს და ა. შ.

სოლომონ დოდაშვილის პირველი და მის სიცოცხლეში ერთადერთი გამოქვეყნებული ფილოსოფიური ნაშრომია „ფილოსოფიის კურსი. ნაწილი პირველი. ლოგიკა“. იგი გამოიცა პეტერბურგში, 1827 წელს, რასაც დიდი რეზონანსი მოჰყვა. გამოქვეყნდა რეცენზიები, „მოსკოვსკი ტელეგრაფში“, „მოსკოვსკი ვესტნიკში“, „სევერნაია პჩელაში“. რეცენზიები ერთხმად უწოდებდნენ წიგნს „შესანიშნავ თხზულებას“, „უდიდეს სიახლეს“, „ახალ მოვლენას რუსეთის ფილოსოფიურ აზროვნებაში“, ხოლო აღფრთოვანებული იოანე ხელაშვილი ამაყად აცხადებდა: „უწყოდეს ევროპამ, რომ ძველისძველი ნათესავი ჩვენში ჰვხიზლობს და გაჰყურებს წინ!“

შეთავაზების მიუხედავად, დოდაშვილმა უარი თქვა რუსეთის უნივერსიტეტებში მუშაობაზე, 1827 წლის ივლისში, ევროპულად

განსწავლული და რუსეთის სამეცნიერო და პედაგოგიურ წრე-
ებში ცნობილი, 22 წლის მოღვაწე სამშობლოში დაბრუნდა...

და რა ხდება ამ დროის საქართველოში? მიმდინარეობს ქვეყ-
ნის საზოგადოებრივი და სულიერი ცხოვრების რუსიფიკაცია.
ანტირუსული აჯანყებების შედეგები გამაჩანაგებელია: აჯანყე-
ბის ლიდერებს კლავენ ან სამუდამოდ დევნიან სამშობლოდან,
მცირე ურჩობაზე ადამიანებს ციმბირში ასახლებენ. კულტურუ-
ლი ელიტა რუსეთშია გადასახლებული და მათი სიტყვა სამშობ-
ლომდე ვეღარ აღწევს, ქართული კულტურა ნადგურდება, საქარ-
თველოს ეკონომიკა იმპერიულ -კოლონიური ძარცვის საგანია,
მმართველობის სისტემა მთლიანად რუსეთის ხელშია, მიმდინა-
რეობს ერის ასიმილაცია და დემოგრაფიული ექსპანსია.

გარდა იმისა, რომ სრულიად ახალგაზრდა დოდაშვილი იმპე-
რიის მასშტაბით ცნობილი სწავლულია, სამშობლოში სახელგან-
თქმული პედაგოგია და ეროვნულ სულისკვეთებას უნერგავს
პირველი ქართული გიმნაზიის მოწაფეებს, რომელთა შორის
ნიკოლოზ ბარათაშვილიცაა, სხვა უამრავი მიმართულებითაც მუ-
შაობს, რათა დაეხმაროს მშობლიურ კულტურას, ხალხს. დოდაშ-
ვილმა პირველმა წამოაყენა შემდგომში ილიასეული „საერთო
ნიადაგის“ თეორია. სოლომონ დოდაშვილისთვის ეროვნული,
სოციალური და ზოგადადამიანური თავისუფლების იდეების
პრაქტიკული ხორცმესხმის უმთავრესი საშუალება განათლება
და მეცნიერებაა. აქაც იგი „თერგდალეულთა“ საგანმანათლებლო
პროგრამის წინამორბედად გვევლინება.

გვიანი შუასაუკუნეების წყვდიადის შემდეგ, სოლომონ დო-
დაშვილი იყო საქართველოში ევროპეიზმის ყველაზე მხურვალე
პროპაგანდისტი და დამამკვიდრებელი. რუსეთის მონარქიამ,
საქართველოში ევროპეიზმის ერთადერთ წყაროდ მის მიერ შე-
მოტანილი კულტურა გადააქცია, რაც მას, თავის მხრივ, ხელ-
საყრელ ვითარებას შეუქმნი და ჩვენში ასიმილატორული პოლი-
ტიკის განხორციელებისათვის. ამდენად, საქართველოს სწრაფ-
ვა ევროპისაკენ, პეტერბურგსა და მოსკოვს არ გასცილებია. ასეთ
პირობებში სოლომონ დოდაშვილის მცდელობა, ეზიარებინა
ქართველობა უშუალოდ ევროპულ აზროვნებას და ცივილიზა-
ციას, განსაკუთრებული მნიშვნელობის მოვლენა იყო.

რა საქმისთვისაც არ უნდა მოეკიდა მას ხელი, ყველგან საბოლოო მიზნად ისახავდა ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და საზოგადოებრივი აზრის დაკავშირებას ევროპულ აზროვნებასა და ცივილიზაციასთან – ქადაგებდა ქართული ენის განვითარების აუცილებლობაზე და ხალხში განათლების გავრცელებას „მოახლოებისათვის განბრძნობილთა მცხოვრებთა ევროპისათა“. ხაზს უსვამდა ძველი ქართული ფილოსოფიური და ლიტერატურული აზროვნების შესწავლის აუცილებლობას, „რომელიცა აქამომდე წყვედიდასა შინა სიბნელისასა დაფარული იყო მხედველობათა განათლებულის ევროპისათა“, ხარკოვის უნივერსიტეტის მზრუნველს შემწეობას სთხოვდა სასწავლო-აღმზრდელობითი საქმის წინ წაწევაში და ა.შ. (დოდაშვილი 1965: 264).

1830 წელს სილომონ დოდაშვილი წერს სახელმძღვანელოს გიმნაზიელთათვის. რუსეთში გადასახლებული ქართველი ბატონიშვილებიდან მიღებული ეროვნული ბრძოლის მუხტი და საქართველოში შექმნილი ვითარება დიდი ნიჭისა და ენერჯის მქონე ჭაბუკს არ ასვენებდა. გულმოკლული წერდა თავის მოძღვარს, იონა ხელაშვილს: „ვერცა ერთსა ვიხილავ თანამემამულეთაგან, რათა ეძიებდეს სარგებლობასა მამულისასა, მხოლოდ თავის თავის გამოზრდას ცდილობენ დღიურად... არ არის მათსა სულსა შინა ჭეშმარიტება, არამედ დანერგილ არს ყოველი ვნება... არ არს სიყვარული სწავლისა და სწავლულთა, არამედ ყოველი სიძულვილი და მტერობა... არა მოყვარენი არიან შრომის, უკანონოდა და უწესოდ და ფრიად შერყვნილად მდგომარეობენ... რაი ვყო მუნ, სადაცა ვერ მომიძიებია არა რაი ღონე და საშუალება“. ხოლო სხვა წერილში იმავე, იოანე ხელაშვილს წერს: გუშინ „ჟამსა განთიადისასა“ თბილისში მიწა ისე ძლიერ იძრა, რომ ყველა გააღვიძა და ლოგინიდან წამოყარა, მაგრამ „გაღვიძება ესე“ მხოლოდ ფიზიკური იყო. სულიერად ქართველებს ისე ღრმად სძინავთ, რომ ვშიშობ, მათ ვერანაირი მიწისძვრა ვერ გამოაღვიძებსო. მაგრამ, საბედნიეროდ, სოლომონ დოდაშვილმა მოძებნა „ღონე და საშუალება გაღვიძებისთვის ქართველთა“ (გოზალიშვილი 1935: 96).

დოდაშვილი ხვდებოდა, რომ საქირო იყო თავგანწირული შრომა და ბრძოლა, ბრძოლა ქართველთა გამოფხიზლებისათვის. ამ დღიდან დაპატიმრებამდე, – ციხეებამდე და გადასახლებამდე, – მან შეუძლებელი შეძლო – მოახერხა ჯერ კიდევ შემორჩენილი, მაგრამ გაბნეული ინტელექტუალური ძალების შემოკრება, პოლიტიკური და კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის გაშლა და ამით ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების გამოღვივება და ამოძრავება. ეს ყოველივე საუკეთესოდ უწყოდა თბილისში 1831 წელს დაარსებულმა იმპერიულმა სადაზვერვო ორგანიზაციამ. საქმე ის არის, რომ 1831 წლის 23 მაისს გენერალმა ივანე პასკევიჩმა მიმართა გენერალ-ადიუტანტ ბენკენდორფს, კავკასიაში, მის ცენტრში – თბილისში, საიდუმლო პოლიციის შექმნის პროექტით, რომელიც იმპერატორმა მოიწონა და დაამტკიცა ამავე წლის 7 ივლისს. 29 პარაგრაფისაგან შემდგარი დოკუმენტის პირველივე თავში ეწერა, რომ „საქართველოსა და კავკასიის სხვა ქვეყნების მოსახლეობაში, რომლებიც უმრავლეს შემთხვევაში რუსული იარაღის ძალით იქნენ დამორჩილებულნი, არიან ისეთი ადამიანები, რომლებიც არასწორი აზროვნების შედეგად, რუსებს ისე კი არ იყურებენ, როგორც მფარველებს, არამედ როგორც დამპყრობლებს და ამიტომ რუსული მთავრობის მიმართ არაკეთილგანწყობილნი არიან“. ასეთი ვითარების გამო პროექტის ავტორი იმპერატორს სთავაზობდა მრავალ სადაზვერვო საიდუმლო ღონისძიებას, რომლებიც ხელისუფლებას თავიდან ააცილებდა შეთქმულებებს და შფოთს (აქტები VII (ბ), 1878: 343-345).

ყველაფერ ამის გამო, სოლომონ დოდაშვილს მისი მომდევნო თაობის ქართველი მოღვაწენი 60-იანელთა წინამორბედს (სინ 1973: 939), ან „ილიამდელ ილიას უწოდებდნენ“ (ჩხეიძე, 2016,6). ის ისევე გამორჩეულია მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის ქართულ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, როგორც ილია ჭავჭავაძე ამ საუკუნის მეორე ნახევარში. ამიტომ იყო, რომ იმპერიულმა ხელისუფლებამ ისინი არ დაინდო: ილია მიგზავნილი მკვლელის ხელით მოიშორა (მანამდე იგივე ბედი დიმიტრი ყიფიანს ეწია), დოდაშვილი კი რუსეთის სასტიკ ჩრდილოეთში გადასახლებული ჭლექს მოაკვლევინა.

ვიატკაში გადასახლებულმა დოდაშვილმა, რომელსაც ეს სენი კიდევ უფრო გაუმძაფრდა და სასიკვდილოდ შეუტია, ორჯერ თხოვა იმპერატორს სამხრეთის რომელიმე გუბერნიაში გადაყვანა, ამაში მას რუსი მოხელეებიც კი დაეხმარენ, დაინახეს რა მისი განსწავლულობა და კეთილშობილება (ვიატკის გუბერნატორი კირილ ტიუფიაევი და სხვ.), მაგრამ უარი მიიღო, რადგან სამშობლოში მისი ცოცხლად დაბრუნება არ შედიოდა იმპერიული ხელისუფლების ინტერესში (ჭუმბურიძე 2017: 475). პეტერბურგში შეძრწუნებული და მუხლებზე დაცემული იონა ხელაშვილი მის გამო მოსთქვდა და ჰგოდებდა: „ვჰსტირ კაცსა მას სოლომონ დოდაშვილს... ვჰსტირ და ვგლოვობ დღეთა და ღამეთა შინა... განვილიენით, განვილიენით.“

ასეთი ადამიანების მოშორებით დამპყრობელი სწორედ ქართველი ერის „განლევას“ ცდილობდა.

მე-19 საუკუნის ბოლოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ერთ-ერთი გამორჩეული ახალგაზრდა ლიდერი – მიხეილ ხელთუფლიშვილი, რეჟიმის მსახურებმა ასევე სასტიკად მოკლეს, ჭლექით მიძიმედ დაავადებული ჩასვეს ციხეში, დარწმუნებულბემა, რომ ის მალევე დაიღუპებოდა.

მიხეილ ბესარიონის ძე ხელთუფლიშვილი, 1869 წელს დაიბადა, ქუთაისში, გამოჩენილ ოჯახში, იყო იმ დროის ორი დიდი მოღვაწის – ნიკო ნიკოლაძისა და გიორგი ზდანოვიჩის დეიდაშვილი, მისი დები ევროპაში სწავლამიღებული პირველი ფემინისტი ქალები იყვნენ, ერთი მძა დამოუკიდებელი საქართველოს უზენაესი სასამართლოს პირველი თავმჯდომარე იყო, მეორე – იმ დროისთვის ცნობილი ინჟინერი. ხელთუფლიშვილმა წარჩინებით დაამთავრა კლასიკური გიმნაზია და სახელმწიფო სტიპენდიით მოსკოვის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე ჩაირიცხა. 21 წლის ასაკში, სადიპლომო ნაშრომად დაწერილმა მისმა გამოკვლევამ – „საქართველოს შესვლა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში“, იმთავითვე მიიქცია ცნობილი იურისტი პედაგოგების ყურადღება და მათი რეკომენდაციით ის მოსკოვის იურიდიულ ჟურნალში გამოქვეყნდა (იურიდიული ბიულეტენი 1891: 7-8). ამ ნაშრომს პირველი დიდი შეფასება ივანე ჯავახიშვილმა მისცა

1919 წელს გამოცემულ წიგნში – „დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში“ (ჯავახიშვილი 1919: 6).

მოსკოვში სწავლისას ხელთუფლიშვილი მონაწილეობდა სტუდენტური ორგანიზაციის – „თავისუფლების ლიგის“ ჩამოყალიბებაში. ლიგაში მსოფლიოს ყველა უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტობა იყო ჩართული, ორგანიზაციის პროგრამით კი, რომლის დაწერაშიც ის მონაწილეობდა, „თავისუფლების ლიგას“ არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის განთავისუფლების მიზანი ჰქონდა. ჭლეტით დაავადებული მიხეილი ქუთაისში დროებით დაბრუნდა, უხელმძღვანელა ქუთაისსა და თბილისში გამართულ სტუდენტური ლიგის ყრილობებს, რომლის თავმჯდომარედაც ის პირველივე ყრილობაზე აირჩიეს. არჩეული იყო ქუთაისის ქალაქის საბჭოს დეპუტატადაც. თანამშრომლობდა „ივერიაში“, დაწერა კრიტიკული სტატია „ოთარაანთ ქვრივის“ შესახებ, რამაც ილიას მოწონება დაიმსახურა. ილიას იმდენად ჰკვიანურად მოსჩვენებია ახალგაზრდა სტუდენტის შენიშვნები, რომ ხელი შეუშლია „ივერიის“ თანამშრომლების – გიორგი ლასხიშვილისა და რედაქციის გამგის – დავით ერისთავის გადაწყვეტილებისათვის – სტატიიდან კრიტიკული ნაწილის ამოღებაზე.

1894 წლის 27 ენკენისთვის (სექტემბერი) სასამართლოს დადგენილებით, ხელთუფლიშვილიც, სხვა „ლიგელებთან“ ერთად გაასამართლეს, იანვარში კი დააპატიმრეს. მძიმე ავადმყოფმა, ცივი იატაკსა და ციხის პირობებს სამ თვესაც ვერ გაუძლო. გარდაიცვალა საპატიმროში, 1895 წლის 23 აპრილს. დაკრძალეს 27 აპრილს, ქუთაისში. მის დაკრძალვას უამრავი ადამიანი დასწრებია და მრავალი წარწერიანი გვირგვინი მიუტანიათ, სადაც ახალგაზრდა, ნიჭიერი ქართველი კაცის დაღუპვის, სამშობლოს სამსახურში მისი გეგმების განუხორციელებლობის გამო, ამდროინდელი პრესის მიხედვით, დიდი სინანული ყოფილა გამოთქმული.

„ივერიაში“ გამოქვეყნებულ ნეკროლოგში, რომელიც „ლალის“ ფსევდონიმით დაიბეჭდა და რომელიც ცნობილ მოღვაწეს გიორგი ლასხიშვილს ეკუთვნოდა, ეწერა: „ხვალ დაჰკრძალავენ ქუთაისში ახლად გარდაცვალებულს ახალგაზრდა ქართველს მიხეილ ბესარიონის ძე ხელთუფლიშვილს. დასავლეთ საქართველოში

ძნელად მოიძებნება შეგნებული ქართველი, რომელმაც არ იცოდეს, ან რომელსაც არ გაეგონოს – ვინ არის განსვენებული მიხეილი. განათლებული ქართველი ახლგაზრდობა ხომ კარგად იცნობდა თავის ძვირფასს მეგობარს და ძმას მიხეილს. ამ ახალგაზრდობამ იცოდა, თუ რა დიდი ნიჭის პატრონი იყო მიხეილი. ჯერ გიმნაზიაში, შემდეგ მოსკოვის უნივერსიტეტში განსვენებულის ნიჭი აკვირვებდა როგორც მის ამხანაგ-მეგობრებს, ისე მასწავლებელთა და ყველა გარეშეს, რომელთაც შემთხვევა მისცემდა მის გაცნობას. საუცხოო ნიჭით და ამასთანავე შრომისმოყვარეობით განსვენებულმა განსხვავებული ყურადღება დაიმსახურა. ამ თვისებათა შემწეობით მან შეიძინა საფუძვლიანი განათლება. ეს ყოველივე იმედს აძლევდა ყველას, რომ განსვენებული დიდ სამსახურს გაუწყვედა თავის საყვარელ სამშობლოს. ეს სამშობლო უყვარდა მას მხურვალედ და ჰსურდა მისი კეთილდღეობისათვის თავგანწირულად ემსახურნა, მაგრამ ბედმა არ დააცალა თავისი განზრახვა და წადილი განეხორციელებინა. ახალგაზრდა მიხეილი შეიქნა მსხვერპლი ჩრდილოეთის მკაცრი ჰავისა. მოსკოვში ის გახდა ავად იმ საშინელი სენით, რომელსაც არაერთი ჩვენი ახალგაზრდა თანამემამულე მოსწავლე განუშორებია წუთისოფელს, სამშობლოსათვის სამსახურს, რაც ასე ფრიად სწადადა განსვენებულს“ („ივერია“ 1895: 86).

ხელთუფლიშვილის სიკვდილის მთავარ მიზეზს არც „კვალში“ გამოქვეყნებული ნეკროლოგის ავტორი, ამ გამოცემის რედაქტორი გიორგი წერეთელი ამხელდა და ისიც ამ ტრაგედიას ჭლებს აბრალებდა. გარდა საზოგადოებრივ ასპარეზზე მოღვაწეობისა, გარდაცვლილი მისთვის სხვა მხრივაც იქნებოდა ნაცნობი, ის ხომ მისი პირველი მეუღლის – ოლიმპიადის ნიკოლაძის მკვიდრი დეიდაშვილი იყო (რომელთან ერთადაც სწავლობდნენ შვეიცარიაში ხელთუფლიშვილის დები). ნეკროლოგში წერეთელი მიხეილ ხელთუფლიშვილის სიკვდილს მთლიანად რუსეთის ჰავის სიმკაცრეს აბრალებს და აკრიტიკებს საიმპერიო ხელისუფლებას, საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიისთვის ერთი უნივერსიტეტიც რომ ვერ გამოიმეტა. მისი აზრით, ამის გამო უამრავი ქართველი ახალგაზრდა მკაცრი რუსული კლიმატით ავადდებოდა და სამშობლოში განსწავლული პიროვნებებად კი არა, ცოცხლებიც

ველარ ბრუნდებოდნენ. ციხეში ყოფნა და მკაცრი პირობები არცერთ ნეკროლოგში ნახსენები არ ყოფილა („კვალი“ 1895: 20, 2-3).

გრიგოლ გიორგაძის წიგნში – „თვითმპყრობელობა და რევოლუცია“, რომელშიც შესულია 1870-1902 წლებში საქართველოში რვოლუციური მოძრაობის ამასახველი დოკუმენტები, დაბეჭდილია მიხეილ ხელთუფლიშვილის ფოტო, წარწერით: მიხეილ ხელთუფლიშვილი, „საქართველოს თავისუფლების ლიგის“ თავმჯდომარე. რაც შეეხება მონაცემებს მიხეილ ხელთუფლიშვილის პიროვნებაზე, თუ ამგვარი რამ სხვა პირთა შესახებ გიორგაძის გამოცემაში საკმაოდ ტევადი ინფორმაციების შემცველია, ხელთუფლიშვილზე მხოლოდ ამგვარი მწირი ცნობაა, ისიც ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნაში ჩატანილი: „ქუთათური. ავტორი გამოკვლევისა რუსულ ენაზე: „საქართველოს რუსეთის იმპერიასთან შეერთება“. გარდაიცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა“ (გიორგაძე 1929: 27).

გიორგაძის მიერ მოტანილ დოკუმენტში, – „საქართველოს თავისუფლების ლიგის“ შესახებ თბილისის ჟანდარმთა სამმართველოს საქმეებში შენახულ დადგენილებაში ვკითხულობთ, რომ ეს დადგენილება შედგენილია 1894 წლის 17 სექტემბრის თარიღით ქუთაისის ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსის, პოლკოვნიკ დეზილის მიერ ლიგაზე ჩატარებული მიხეილ ხელთუფლიშვილის მიერ დადგენილა, რომ 1891 წელს შექმნილ სტუდენტურ ორგანიზაციას სათავეში მიხეილ ხელთუფლიშვილი ჩადგომია და როდესაც ეს საქმე გამჟღავნდა, სამმებრო საქმიანობის უკეთ წარმართვისათვის ხელისუფლებას ვარშავიდან გადმოუყვანია პოლკოვნიკი დეზილი და ქუთაისის ჟანდარმერიის უფროსად დაუნიშნავთ.

მაშინ, როდესაც მოძრაობის ნაკლებ მნიშვნელოვანი მონაწილენი თავიდანვე აიყვანეს, ხელთუფლიშვილი ჟანდარმერიამ ყველაზე გვიან, მკაცრი ზამთრის დადგომისას დააპატიმრა. რომ არა ავადმყოფობა და ციხის უმკაცრესი პირობები, ისიც შესაძლოა გადარჩენოდა ამ სენს და ბევრი რამ გაეკეთებინა თავისი საყვარელი ქვეყნისთვის.

ამ წლის ბოლოსვე მსჯავრდებული „ლიგელები“ ვითომ ჰუმანურმა იმპერიულმა ხელისუფლებამ გაანთავისუფლა, „თავისუფლების ლიგის“ თავმჯდომარე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი

მოდრაობის მთავარი ლიდერი და პერსპექტიული ქართველი ახალგაზრდა – მიხეილ ხელთუფლიშვილი კი ამ ამბავს შეეწირა. იმპერიული ხელისუფლებისგან გამოტანილი მისი სასიკვდილო განაჩენი ჭლეტის სახელით განხორციელდა.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

XIX საუკუნის ქართველი მოღვაწეები 2009: საოჯახო ბიბლიოთეკა, ბიოგრაფიული პროზა. პროგრამის ხელმძღვანელი და 25-ტომეულის მთავარი რედაქტორი ზაზა აბზიანიძე, საგამომცემლო პროგრამა „თვალსაწიერი“. თბილისი: 2009.

აქტები VII (ბ), 1878: *Акты Собранные Кавказской Археографической Комиссии*, т. VII(б), под редакцией А. Берже, Тифлис: 1878.

გოზალიშვილი 1935: გოზალიშვილი, გ. 1832 წლის შეთქმულება, ტ. 1. თბილისი: 1935.

გიორგაძე 1929: გიორგაძე, გრ. „თვითმპყრობელობა და რევოლუცია“. საბუთები რევოლუციონური მოძრაობის ისტორიისათვის საქართველოში, 1870-1902, წიგნი I. ტფილისი: სახელგამი, 1929.

დოდაშვილი 1965: დოდაშვილი, ს. *თხზულებანი*. თბილისი: 1965.

იურიდიული ბიულეტენი 1891: ჟურნ. „Юридический Вестник“. მოსკოვი: 1891, №7-8.

„ივერია“ 1895: გაზეთი „ივერია, 1895 წელი, №86.

„კვალი“ 1895: გაზეთი „კვალი“, №20, 1895.

სინ 1973: *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (რედაქტორი მამია დუმბაძე). ტ. IV. თბილისი: 1973.

ჩხეიძე 2016: ჩხეიძე, რ. *მისიონერი*. თბილისი: გამომცემლობა „ჩვენი მწერლობა“, 2016.

ჭუმბურიძე 2017: ჭუმბურიძე, დ. „სოლომონ დოდაშვილის სულიერი პორტრეტისათვის“. *საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები*. ბათუმი, 15-16 ივნისი. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2017.

ჯავახიშვილი 1919: ჯავახიშვილი, ი. *დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში*. თბილისი: ქართული კლუბის გამოცემა, 1919.